

ร่องรอยอารยธรรมข้ามพรมแดนของชาติ ในเขตพื้นที่จังหวัดสระแก้ว
ประเทศไทย และจังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา

**The Civilization Crossing over the Border of Nation-States Traces in Sa
Kaeo Thailand and Banteay Mean Chey Cambodia**

กำพล จำปาพันธ์*
Kampol Champapan

*สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Department of History, Faculty of Humanities, Chiang Mai University*

ABSTRACT

This article is presenting and describe to the historical background of Sa Kaeo province of Thailand and Banteay Mean Chey province of Cambodia. With used the archeological evidences both writing document and unwritten. For searching to the answer of the problem point of cultural societies changed about the many peoples in this border from the Khmer culture came to Siamese civilization. As it's a guideline of the importance areas and tourist attractions in the borders. This is a path to made companionship relations between Thailand with Cambodia.

ARTICLE INFO

Article history:
Received 13 September 2016
Received in revised form
21 January 2017
Accepted 2 February 2017
Available online
30 June 2017

Keywords:

ร่องรอยอารยธรรม
อารยธรรมข้ามพรมแดน
พื้นที่จังหวัดสระแก้ว
เขมรโบราณ
เทือกเขาบรรทัด

* ผู้เขียนที่ให้การติดต่อ

Email address: kampol2551@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอและอธิบายเกี่ยวกับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่บริเวณที่เป็นจังหวัดสระแก้วของประเทศไทย และจังหวัดบันเตียเมียนเจยของประเทศกัมพูชา โดยใช้หลักฐานทางโบราณคดี ทั้งประเภทที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร เพื่อตอบประเด็นปัญหาเรื่องการเปลี่ยนผ่านทางสังคมวัฒนธรรมของผู้คนตามแนวชายแดน จากวัฒนธรรมเขมร มาสู่สยามประเทศ เป็นการแนะนำสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และแหล่งท่องเที่ยวตามแนวชายแดน อันเป็นแนวทางสำคัญที่จะสร้างสรรค์ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างไทยกับกัมพูชา

บทนำ

ในพื้นที่ตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ตั้งแต่เขตตอนใต้ของเขาบรทัด คลองพระสทิง และลุ่มแม่น้ำพรมโหด ซึ่งเป็นพื้นที่ครอบคลุมเขตจังหวัดสระแก้วของประเทศไทย และจังหวัดบันเตียเมียนเจยของประเทศกัมพูชาเป็นอาณาบริเวณย่านที่มีร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเกี่ยวกับยุคสมัยเขมรเรื่องอำนาจในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่เป็นอันมาก ตัวอย่างได้แก่ ปราสาทสติกก้อกธม ปราสาทเขาน้อยสีชมพู ปราสาทตาโอบ ปราสาทพุนผล ปราสาททัพเซียม ปราสาทบ้านน้อยห้วยพะโย ฯลฯ มีร่องรอยหลักฐานของวัฒนธรรมทวารวดีที่บ้านเมืองไผ่ อำเภอรัญญประเทศ รวมทั้งศาสนสถานสำคัญเนื่องในวัฒนธรรมพุทธศาสนานิกายมหายาน เช่นที่ปราสาทบันทายฉมาร์ และปราสาทบันเตียทัพ ในเขตจังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา เป็นต้น

สืบเนื่องจากบริเวณนี้อยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางอารยธรรมเขมรอย่างเมืองพระนครหรือเสียมเรียบ (ชื่อเรียกในปัจจุบัน) โดยมีระยะห่างจากด่านชายแดนที่โรงเกลือไปเพียงราว 150 กิโลเมตร อีกทั้งบริเวณจากแนวชายแดนไปจนถึงที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร (โตนเลสาบ) ยังเป็นที่ราบแผ่กว้าง จึงเป็นแหล่งพื้นที่การเกษตรทำมาหากินของผู้คนทั้งในอดีตและปัจจุบันกาล แต่แม้จะพบร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองแต่กลับน่าสนใจตรงที่บริเวณดังกล่าวไม่ปรากฏรัฐหรือศูนย์กลางที่ครองอำนาจเป็นอิสระยาวนานมาจนถึงช่วงรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งสระแก้วก็เป็นเขตแขวงในความดูแลควบคุมของมณฑลปราจีนบุรีในสมัยนั้น ส่งผลทำให้ประวัติศาสตร์ของการเป็นดินแดนรอยต่อระหว่างสองอารยธรรมถูกมองข้ามไป

อย่างไรก็ตาม การปรากฏขึ้นของแหล่งโบราณคดีประเภทปราสาทเขมร อีกทั้งยังกำหนดอายุได้ถึงช่วงก่อนเขมรพระนครถึงสมัยเขมรพระนครรุ่งเรืองเป็นต้นมา ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ การอยู่ในเส้นทางติดต่อระหว่างอารยธรรมทวารวดีกับเขมร ยังมีประเด็นที่พิจารณาได้ถึงความเป็นดินแดนในวัฒนธรรมเขมรโบราณ อย่างไม่อาจปฏิเสธได้ การเข้ามามีบทบาทอิทธิพลของสยามที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จึงเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องการการสร้างความรู้เพื่อเป็นฐานมาอภิปรายและตอบคำถาม

บทความนี้จะเริ่มต้นด้วยการพิจารณาหลักฐานข้อมูลต่าง ๆ ที่คาดว่าจะส่งผลต่อประวัติศาสตร์ของดินแดนบริเวณที่เป็นจังหวัดสระแก้ว ได้แก่ สภาพทางภูมิศาสตร์แม่น้ำลำคลองที่ใช้ในการติดต่อ

ระหว่างสองอารยธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป (สยามและเขมร) ภูเขาที่เกิดขึ้นเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตามคติความเชื่อของชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณ แหล่งโบราณคดีต่างๆ เอกสารข้อมูลรายงานการดำเนินการทางโบราณคดีของกรมศิลปากร เป็นต้น หลักฐานประเภทดังกล่าวนี้เรียกรวมๆ ว่า “หลักฐานทางโบราณคดี” (Archeological evidences) (see Braidwood, 1962)

แควพระปรง คลองพระสทิง แม่น้ำพรหมโหด: เส้นทางอารยธรรมเขมร-สยาม

ลำน้ำสายสำคัญที่เป็นแหล่งอารยธรรมของอาณาจักรเวทที่เป็นจังหวัดสระแก้ว ได้แก่ คลองพระปรง คลองพระสทิง คลองพรหมโหดหรือแม่น้ำพรหมโหด ลำน้ำทั้งสามสายยังประกอบด้วยลำห้วยเล็ก ห้วยน้อย และคลองต่างๆ อาทิเช่น ห้วยพระปรงน้อย ห้วยลำเลิงไผ่ ลำเสียวน้อย ลำเสียวใหญ่ ห้วยปะตง คลองน้ำเขียว ห้วยเกลือ ห้วยทราย คลองอ้ายทอง คลองท่ากะบาก คลองแพ่ง ห้วยยาง คลองน้ำใส ห้วยนางงาม ห้วยชัน อันเป็นลำน้ำสาขาของคลองพระปรง ไหลผ่านเขตอำเภอต่าง ๆ เช่น อำเภอเมืองสระแก้ว อำเภอวัฒนานคร อำเภอโคกสูง อำเภอตาพระยา เป็นลำน้ำตั้งอยู่ทางทิศเหนือของจังหวัด (Documents and Archives Gather, 2001: 7)

นอกจากนี้ยังมีลำน้ำสาขาของคลองพระสทิงที่ไหลอยู่ในบริเวณตอนใต้ของจังหวัด เขตอำเภอ อรัญประเทศ อำเภอคลองหาด อำเภอเขาฉกรรจ์ อำเภอวังน้ำเย็น อำเภอวังสมบูรณ์ จรดเทือกเขาสอยดาว และจันทบุรี ได้แก่ คลองคันทุ้ง คลองวังจิก ห้วยไคร้ คลองตาสุตร คลองตาหลังใน ห้วยสะโดน ห้วยไผ่ ที่เชื่อมต่อกับคลองพระสทิงทางตะวันตก และต่อกับคลองพรหมโหดในวัฒนานคร-อรัญประเทศ ลำน้ำสายนี้จะไหลต่อไปทางทิศตะวันออกจรดที่ราบลุ่มแม่น้ำทะเลสาบเขมร (โตนเลสาบ) (Documents and Archives Gather, 2001: 8)

ดินแดนตามรอยต่อของลำน้ำต่าง ๆ ดังกล่าว ยังเป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญ อาทิ เขาใหญ่ เขาชันกำแพง เขาบรรทัด เขาแผงม้า เขาคันนา เขารังเขาลิ้น ทางทิศเหนือ ติดกับเขตอีสานใต้ที่จังหวัด นครราชสีมาและบุรีรัมย์ ช่องเขาต่างๆ เหล่านี้ยังเป็นเส้นทางคมนาคมโบราณและชุมชนประวัติศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากการปรากฏร่องรอยหลักฐานของชุมชนโบราณ อาทิเช่น ละลุหรือโป่งยุบ ปราสาทเขาโล้น ปราสาทสติกก่ออิฐ ปราสาททัพเขียม ปราสาทช่องสะแจง ปราสาทตาใบ ปราสาทบ้านน้อย ปราสาท พุนผล ปราสาทหนองบอน ปราสาทแซร์อ ปราสาทหนองผักบั้งใหญ่ ฯลฯ (Mollerup, 2012)

ส่วนทางทิศใต้ของลำน้ำพระปรง-คลองพระสทิง ก็เป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญ อาทิ เขาฉกรรจ์ เขาสามสิบเขาตะกรับเขาอ่างฤๅไน บางแห่งเช่น เขาฉกรรจ์เขาสามสิบ พบหลักฐานการตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อาทิ แหล่งโบราณคดีโคกมะกอก เขาสามสิบ เขาฉกรรจ์ เขาตังอ็อก ถ้ำเขาสมพุง ถ้ำมะกา เป็นต้น ด้านตะวันออกในเขตอรัญประเทศ บริเวณคลองพระสทิง คลองน้ำใส คลองพรหมโหด และห้วยไผ่ ยังเป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีสำคัญ อาทิเช่น เมืองไผ่ในวัฒนธรรม ทวารวดี ปราสาทเขาน้อยสีชมพูในวัฒนธรรมเขมรก่อนพระนคร เป็นต้น (Freeman and Jacques, 1999: 8-12)

เขตสระแก้วเป็นแหล่งที่ตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลาย ได้แก่ “ชนเผ่าดั้งเดิม” ที่พบในหลุมที่บ้านโคกมะกอก ตำบลเขาสามสิบ อำเภอเขาฉกรรจ์ และถ้ำที่มีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์โบราณ เช่น ถ้ำเขาสมพุง ตำบลหนองหว้า อำเภอเขาฉกรรจ์ ชุมชนท่าไม้แดง ตำบลสระขวัญ อำเภอเมืองสระแก้ว ชุมชนบ้านโคกชายธง ตำบลโคกปีบ้อง อำเภอเมืองสระแก้ว เป็นต้น ร่องรอยมนุษย์ ทั้งทางวัตถุและโครงกระดูกมนุษย์และสัตว์ที่พบในบริเวณดังกล่าว นักโบราณคดีระบุว่า มีอายุกว่า 2,000-3,000 ปีก่อนคริสตกาล (Documents and Archives Gather, 2001: 31)

“กลุ่มชนเขมร มอญ ละว้า” จัดอยู่ในตระกูลออสโตรเอเชียติก ตั้งถิ่นฐานอยู่ตั้งแต่สมัยพูนเนิน เจนละ รวพุทธศตวรรษที่ 9 “กลุ่มชาติพันธุ์ลาว” ก็มีหลายกลุ่ม อาทิ ลาวพวน ลาวเวียง ลาวย้อ ลาวโซ่ง ผู้ไท กระจายอยู่ตามบริเวณต่าง ๆ อาทิ อำเภอวัฒนานคร อำเภอวังน้ำเย็น อำเภอเมืองสระแก้ว โดยมี อำเภอวัฒนานครเป็นอำเภอที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ลาว อาศัยอยู่มากที่สุด เพราะเป็นแหล่งชุมชนดั้งเดิม ที่ก่อตั้งขึ้นภายหลังการอพยพเข้ามาโดยการกวาดต้อนของสยามหลังสงครามปราบเจ้าอนุ สมัยรัชกาลที่ 3 “กลุ่มชาติพันธุ์ยวนหรือไทยวน” เป็นชนพื้นเมืองล้านนาเดิม ถูกกวาดต้อนมาจากแถบเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน พะเยา เป็นต้น โดยกลุ่มนี้สันนิษฐานว่า ได้เริ่มเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่สมัย สมเด็จพระนเรศวร พระนารายณ์ และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (Documents and Archives Gather, 2001: 34)

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาวเวียดนามและชาวจีนอพยพที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 อพยพมาจาก เมืองพระตะบอง เสียมเรียบ ศรีโสภณ (บันเตียเมียนเจย) ภายหลังจากที่กัมพูชาได้ถูกฝรั่งเศสยึดครอง ตั้งเป็นอาณานิคม โดยได้เข้ามาตั้งบ้านเรือนทำมาค้าขายอยู่ที่อำเภอรัฐประเทศ สาเหตุที่ย้ายเข้ามา ตั้งถิ่นฐานในสยาม ไม่อยู่ในกัมพูชาต่อหลังจากถูกฝรั่งเศสยึดครองนั้น เป็นเพราะกลุ่มชาวจีนและ เวียดนามดังกล่าว เป็นเครือญาติที่ออกเถาเหล่ากอใกล้ชิดกับชาวจีนและชาวเวียดนามที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ อำเภอเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาค้าขายกันอยู่ก่อนแล้ว ที่อพยพ เข้ามายังฝั่งสยาม ก็เพราะกลัวจะถูกตัดขาดจากญาติพี่น้องในชุมชนจีนอีกฝั่งหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับความรักชาติ รักแผ่นดินสยาม

ชุมชนเมืองสระแก้ว-ด่านพระจาริก-ปทายเกษม (ท่าเกษม)

มีความเชื่อโดยที่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า สมเด็จพระนเรศวรได้ใช้เส้นทางคมนาคมในเขต สระแก้ว สำหรับเดินทัพไปตีเมืองละแวกของอาณาจักรกัมพูชา กระนั้นก็มีหลักฐานที่บ่งชี้ถึงความเป็น ชุมชนเมืองโบราณ มีผู้คนอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่ความต่อเนื่องของชุมชน จะมีอยู่ จนถึงสมัยอยุธยาหรือไม่ ก็เป็นเพียงข้อสันนิษฐานกันอีก แต่ข้อจำกัดนี้ก็ไม่เป็นปัญหาจนถึงกับจะต้อง ละทิ้งความเป็นไปได้ไปเสียทีเดียว เมื่อหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อันได้แก่ โบราณสถานและ ศิลปวัตถุที่พบในพื้นที่ที่มีอายุตกถึงสมัยดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม บริเวณสระน้ำขนาดใหญ่ 2 สระ ที่เรียกว่า “สระแก้วสระขวัญ” ซึ่งใช้เป็นชื่อเรียกจังหวัดด้วยนั้น มีหลักฐานระบุว่า เป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมัยยังเป็น เจ้าพระยาจักรีในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เดินทัพมาพักค้างแรมและใช้น้ำจากสระน้ำดังกล่าว และยังได้ทรงให้ไพร่พลในกองทัพขุดขยายสระให้กว้างใหญ่กว่าเดิม เพื่อเลี้ยงไพร่พลและชาวเมืองต่อไป (Documents and Archives Gather, 2001: 46)

แต่เดิมสระแก้วสระขวัญจะถูกขุดขึ้นมาตั้งแต่สมัยใดนั้น ก็ไม่มีหลักฐานแน่ชัดอีก นักโบราณคดีสันนิษฐานกันว่า น่าจะตกในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 บ้างก็กล่าวเล่าอิงตำนานความศักดิ์สิทธิ์ของน้ำในสระ ว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จนำทัพมาตีเขมรตามรับสั่งของพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงทำพิธีสระสงสานที่สระแก้วเพื่อความเป็นสิริมงคลแล้วจึงเดินทัพกลับกรุงธนบุรี โดยเสด็จตรงจากสระแก้วสู่กบินทร์บุรี ประจันตคาม ปราจีนบุรี แล้วตัดเข้าทุ่งแสลงแถบที่บริเวณปากน้ำโยทะกา (Pakdikam, 2014: 168)

เมื่อเสด็จถึงกรุงธนบุรี ก็ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินและตั้งกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง เรื่องนี้มีเหตุผลควรเชื่อได้ เพราะสอดคล้องกับหลักฐานสำคัญอันได้แก่ “พระราชพงศาวดารคำฉันท์เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภาค 3” ที่กล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับการเสด็จกลับธนบุรีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผ่านทางด่านคลองลึก (อัญประเทศ) สระแก้ว ปราจีนบุรี ปากน้ำโยทะกา (Pakdikam, 2014: 168-169)

แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นน่าจะเชื่อว่า สระแก้วสระขวัญจะเป็นที่ตั้งของชุมชนสำคัญของเขมรพระนครมาตั้งแต่ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เป็นอย่างน้อย เพราะปรากฏข้อความตามหลักฐาน “พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” ระบุว่า หลังปราบเขมรพระนครได้แล้ว ศักราช 806 ชวดศก (พ.ศ. 1987) ได้เสด็จไปปราบ “พรรค” ตั้งทัพหลวงอยู่ที่ “ตำบลปะทายเขมม” ทรงชนะศึกได้กวาดต้อนเชลยได้ 120,000 คน (Fine Arts Department, 1955: 133)

“ตำบลปะทายเขมม” อยู่ที่ใดนั้น รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ ได้สืบค้นหลักฐานทั้งพระราชพงศาวดารและแผนที่เก่า ให้ข้อสรุปที่น่าเชื่อว่า บริเวณดังกล่าวนั้นตรงกับ “ท่าเกษม” หรือ “ด่านพระจารึก” หรือที่ชาวบ้านเรียก “หนองด่าน” ปัจจุบันคือที่ตำบลท่าเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว และ “พรรค” ที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) กษัตริย์อโยธยาผู้พิชิตเมืองพระนครของกัมพูชานั้น ก็น่าจะหมายถึงเขมรกลุ่มเจ้าพญาฮาด (พงศาวดารกัมพูชาเรียกว่า “พญาฮาด”) เจ้าพญาฮาดเป็นเชื้อสายราชวงศ์กัมพูชาและสมัครพรรคพวกที่พยายามต่อสู้กับกองทัพอโยธยา แย่งชิงเมืองพระนครคืนจากอโยธยาได้สำเร็จ แต่ต้องทรงทิ้งเมืองไปอยู่เมืองบาसानระยะหนึ่ง เพื่อหลบเลี่ยงการติดตามของกองทัพอโยธยา (Kachama, 2000: 48-52)

เมื่อพิจารณาร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ยังมีความสมเหตุสมผลที่เจ้าพญาฮาดจะมาตั้งฐานที่มั่นในบริเวณฝั่งตะวันตกของเขมรพระนคร ซึ่งเป็นฝั่งตะวันออกของอโยธยา เนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งชุมชนเก่าแก่ของเขมรมาตั้งแต่สมัยก่อนพระนคร ปรากฏหลักฐานเป็น

โบราณสถานและศิลปวัตถุที่พบมากมาย อีกทั้งจากหลักฐาน “จารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ” ที่ระบุถึงเส้นทางเดินทัพของเจ้าสามพระยาเอาไว้ การที่เจ้าสามพระยาทรงนำทัพไปตีบ้านเมืองในแถบที่ราบสูงโคราช ก่อนที่จะเข้าไปตีเมืองพระนคร ก็ทำให้เขตที่ราบสูงโคราชไม่อาจใช้เป็นที่มั่นของการรวบรวมกำลังแย่งชิงเมืองคืน ผิดกับฝั่งตะวันตกห่างจากเมืองพระนครเพียงราว 150 กิโลเมตร ที่ยังไม่ถูกคุกคามจากกองทัพอยุธยา

ตัวเลข 120,000 คน ที่เป็นเชลยศึกในคราวทำสงครามปราบปรามครั้งดังกล่าวนี้ สะท้อนว่าบริเวณที่เขมรฝ่ายตรงข้ามเจ้าสามพระยาไปตั้งอยู่นั้น คงเป็นชุมชนใหญ่ที่มีกำลังไพร่พลมาก บริเวณสำคัญที่ตั้งอยู่ระหว่างท่าเกษมกับเมืองพระนคร เจ้าสามพระยาซึ่งยกทัพติดตามข้าศึกมาจากเมืองพระนคร ดังนั้น ข้าศึกของพระองค์จะต้องตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ไม่ไกลจากท่าเกษม บริเวณที่ปรากฏปราสาทเขมร เช่น ที่บ้านปราสาท กบินทร์บุรี หรืออย่างเมืองอมรเทวีที่คลองรัง ปราณบุรี นั้นอยู่ไกลเกินที่จะทรงตั้งทัพหลวงบัญชาการศึกที่ท่าเกษม

หลักฐานร่องรอยศิลปกรรมและโบราณคดี ยังพบว่าบริเวณท่าเกษมต่อถึงสระแก้วสระขวัญ เป็นสถานที่สำคัญ ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของผู้คนและเป็นชุมชนใหญ่มีสระน้ำโบราณอยู่ไม่ไกลกันถึง 4 แห่ง คือ สระแก้วสระขวัญในสวนสาธารณะตัวจังหวัด สระหนองสาธิตภายในค่ายไพร่ระยอเดช สระหนองคานที่บ้านท่าเกษม ตำบลท่าเกษม สระหนองสระพระเนตร ตำบลท่าเกษม อำเภอเมืองสระแก้ว เป็นต้น โดยเฉพาะบริเวณสระหนองพระเนตรนั้น ปรากฏร่องรอยโบราณสถาน เหลือแต่ฐาน

“ปราสาทหนองสระหนองพระเนตร” เป็นโบราณสถานสร้างด้วยศิลาแลงและอิฐ ประกอบด้วยปราสาทประธาน ตั้งอยู่ตรงกลางทางทิศตะวันออก มีโคปุระเป็นประตูทางเข้าสู่โบราณสถาน มีแนวกำแพงแก้วและคูน้ำล้อมรอบ กำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลง ตัวปราสาทประธานก่อด้วยอิฐ มีสระน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างจากโบราณสถานไปราว 100 เมตร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พบบ่อตัดศิลาแลง เป็นแหล่งวัตถุดิบในการสร้างโบราณสถาน เมื่อพิจารณารูปแบบอาคารก็เห็นว่าเป็นศาสนสถานในศิลปะเขมร มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 (Cheykirawong, 2009: 415-416)

โบราณวัตถุที่พบบริเวณสระหนองพระเนตร ก็เป็นของสำคัญ ตามที่คณะกรรมการประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ได้รวบรวมไว้ก็ได้แก่ พระพุทธรูปหินสีเขียว 3 องค์ ฝังอยู่ใต้พื้นศาสนสถาน เศษหม้อไห เครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก เศษกระดูกมนุษย์ กำไลสำริด พระพุทธรูปหินสีเขียวสูง 1 เมตร อีกจำนวน 1 องค์ เป็นต้น (Documents and Archives Gather, 2001: 71)

ส่วนบริเวณสระแก้วสระขวัญ พบโบราณวัตถุสำคัญ ได้แก่ เหรียญเงินสมัยรัชกาลที่ 5 จำนวน 1 เหรียญ มีด 1 เล่ม ฝาโลหะ 2 อัน มีดพกหมาก 2 เล่ม เขียว 1 เล่ม โข 5 เส้น เศษถ้วยชามกระเบื้องลายคราม 7 ชิ้น เศษวัสดุสำริด 2 ชิ้น เศษเครื่องปั้นดินเผาอีกเป็นจำนวนมาก เป็นต้น ของบางชิ้น เช่น เหรียญเงินสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหลักฐานว่าได้มีผู้เข้าไปอาศัยอยู่ในช่วงระยะดังกล่าว ภายหลังจากที่ร้างไปในสมัยอยุธยาหลังพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา (Documents and Archives Gather, 2001: 71)

เนื่องจากปราสาทสระหนองพระเนตร อายุไม่ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ช่วงที่เจ้าพญาอาศัย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ทำศึกกัน อีกทั้งปราสาทสระหนองพระเนตรยังอยู่ใน บริเวณใกล้กันมากเกินไปกับหนองด่านหรือ “ปะทายเขมม” สถานที่ตั้งทัพหลวงของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ดังนั้น บริเวณที่เป็นที่ตั้งทัพของกลุ่มเจ้าพญาอาศัย ก็น่าจะเป็นบริเวณสระแก้วสระขวัญ คือตัวอำเภอเมืองสระแก้วปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างจากตำบลท่าเกษมเพียง 8 กิโลเมตรเท่านั้นเอง

ตัวเลข 120,000 คน ที่เป็นเชลยศึก ถูกกวาดต้อนไปยังกรุงโยชยา ยังมีความสมเหตุสมผลที่จะ เชื่อได้ว่า น่าจะเป็นสาเหตุการเสื่อมสลายของชุมชนเมืองโบราณของเขมรที่เมืองสระแก้วอีกด้วย ขณะที่ ร่องรอยหลักฐานจากความทรงจำของคนในต้นรัตนโกสินทร์ ดังจะพบได้จาก “พระราชพงสาวดาร คำฉันท์ เถลิงพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภาค 3” แต่งโดย พระนิมิตอักษร (พุทธ นนทกระกูล เสนาลักษณ์) กรมพระอาลักษณ์ กล่าวถึงร่องรอยความเจริญรุ่งเรืองในอดีตของ สถานที่นี้เอาไว้ดังต่อไปนี้ :

“ถัดถึงสระแก้วด่านดิน	ด่านท่าชรนินทร์	ทางน่านธารน้ำจันทบุรี
ไหลมาแม่น้ำเมืองมี	นามขานคดี	นครนายกยืนนาน
กองทัพคำมคลองคันสถาน	อาบกินสำราญ	ทุกหมู่และหมวดนายกอง
ขึ้นทุ่งปราสาททั้งผอง	เห็นถิ่นฐานปอง	มาทำเป็นที่สถานเวียง
ครั้งคราวเบารามลือเสียง	มีกระษัตริย์กรุงเกรียง	กิตติศระมือลือชา
จัดสร้างเปนปราสาทมา	คิดอยู่ไม่ลา	วรแลวกัร้างโรยไป
เหลือแต่ฐานทำทนไฟท	แทนที่ประทับใน	ณ กลางปราสาทสร้างดี
ลีลาแลงแท่งเดียวคูสี่	แดงคงทนต์วี	อยู่ได้นานนับนิรันดร
ถัดถึงทุ่งประพาศภูธร	ทุ่งใหญ่ไกลนคร	สำหรับประพาศพฤกษา
มีสระสนามโตโอพาร์	จัตุรัสคณณา	ในสิบห้าเส้นเปนประมาณ
รุกขาศึ้นรอบบริมธาร	ที่รินสำราญ	สำหรับประเวศนารมย์”

(refer in Pakdikam, 2014: 169)

“ทุ่งปราสาท” ดังกล่าวข้างต้น คูจะตรงกับปราสาทสระหนองพระเนตร มากกว่าแห่งใดในย่าน บริเวณตัวเมืองสระแก้ว ส่วน “สระสนามโตโอพาร์” ระบุสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในระยะห่างจากปราสาท สระหนองพระเนตรราว 15 เส้น มีรุกขาศึ้น (ต้นไม้) ขึ้นปกคลุมโดยรอบ เป็นที่รื่นรมย์แก่ชาวเมืองและ คนเดินทางที่ผ่านมายังบริเวณดังกล่าว (ประเวศนารมย์) ก็คูจะตรงกับบริเวณสระแก้วสระขวัญใน ตัวเมืองสระแก้วนั่นเอง

การสร้างเมืองสมัยใหม่ บ้านจัดสรร อาคารบ้าน ร้านค้าตึกกรมต่าง ๆ ในพื้นที่ เป็นผลทำให้แนวคูเมืองเดิมถูกถมไปเป็นเวลาช้านาน แม้แต่ตัวสระแก้วสระขวัญเอง ก่อตั้งเป็นจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2536 ก็ยังปรากฏร่องรอยเพียงแนวคูน้ำเล็ก ๆ เท่านั้น ภายหลังจากที่ได้ประกาศยกฐานะแยกตัวจากจังหวัดปราจีนบุรี ก็ได้มีการพัฒนาพื้นที่ปรับปรุงสระโบราณ กั้นบริเวณทำเป็นสวนสาธารณะและแหล่งท่องเที่ยวประจำจังหวัดดังปรากฏในปัจจุบัน

เขاجرจรจ โคมะกอก เขาสามลิบ แหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์

“เขاجرจรจ” ตั้งอยู่ที่บ้านเขاجرจรจ ตำบลเขاجرจรจ อำเภอเขاجرจรจ จังหวัดสระแก้ว ริมทางถนนสายสระแก้ว-วังน้ำเย็น-จันทบุรี ห่างจากตัวเมืองสระแก้วราว 17 กิโลเมตร เป็นเขาหินปูนตระหง่านในพื้นที่ยาวประมาณ 1.8-2 กิโลเมตร ปกคลุมด้วยป่าสวนรุกขชาติ เป็นที่ตั้งของวัดสำคัญของอำเภอเขاجرจรจ เช่น วัดถ้ำทะเลเขاجرจรจและสำนักวิปัสสนา มีลำคลองพระสึงอยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกราว 200-500 เมตร และมีคลองสาขาไหลผ่านทั่วบริเวณ อีกทั้งยังอยู่ไม่ไกลจากแหล่งชุมชนมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์อย่างแหล่งโบราณคดีโคมะกอก บ้านโคมะกอก ตำบลเขาสามลิบ อำเภอเขاجرจรจ ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเขاجرจรจ เขاجرจรจมีถ้ำอยู่มากถึง 32 ถ้ำ

จากการสำรวจถ้ำโดยกรมศิลปากร พบร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ เศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเผาด้วยอุณหภูมิสูง ชนิดเคลือบสีน้ำตาล ลูกปัดแก้วและลูกปัดดินเผาสีต่าง ๆ แก้วดินเผา เศียรพระพิมพ์ศิลปะเขมร-ลพบุรี เครื่องถ้วยเขมร เศษกระดูกสัตว์ เศษถ้ำถ่าน เป็นต้น สันนิษฐานว่าภายในถ้ำเคยเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ และมีผู้คนอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีต่อถึงเขมรก่อนพระนคร (Wales, 1969: 87-97; Archeology, 1988: 252-253)

โดยเครื่องถ้วยเขมรที่พบ ซึ่งเป็นของที่มีอายุร่นขึ้นมา มากสุดในจำนวนวัตถุที่พบนั้น พบว่าเป็นเครื่องถ้วยที่มาจากแหล่งเตาเผาที่อำเภอบ้านกรวด อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ และที่เตาบ้านสวนจังหวัดสุรินทร์ เครื่องถ้วยแบบนี้มีผลิตจากเตาเดียวกัน มีเทคนิคการผลิตและรูปแบบซึ่งแสดงให้เห็นอิทธิพลจากเครื่องถ้วยจีนในสมัยปลายราชวงศ์ถัง (พุทธศตวรรษที่ 15-16) นอกจากนี้ไม่ไกลจากเขاجرจรจ ที่แหล่งโบราณคดีบ้านโคมะกอก ยังพบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยโลหะ เช่น ขวาน มีด จอบ อาวุธปลายแหลม หินลับ เครื่องประดับ เช่น กำไลสำริด กระปวนสำริด ลูกปัดหิน เป็นต้น (Documents and Archives Gather, 2001: 72)

สำหรับเรื่องเล่าเชิงตำนานนิทานท้องถิ่นเกี่ยวกับสถานที่นั้น มีตำนานเรียกว่า “ตำนานเขาทะเล” (ถ้ำทะเล) เกี่ยวกับสาเหตุการเกิดถ้ำทะเล คือ ถ้ำใหญ่ของเขาแห่งนี้ ที่มีลักษณะเป็นช่องถ้ำทะเลจากทางทิศเหนือและได้สามารถเข้าสู่ถ้ำนี้จากทางทิศเหนือแล้วเดินขึ้นไปชมภาพวิจิตรพิสดารจากอีกปากถ้ำทางทิศใต้ ตำนานเล่าว่า เจ้าชายแห่งเขاجرจรจไปหลงรักลูกสาวยักษ์เมืองสระพระเนตร และได้แปลงกายไปซ่อนอยู่ในสระ ลูกสาวยักษ์ลงไปอาบน้ำ จึงได้พบรักและพากันหนีมาอยู่ที่เขاجرจรจ พ่อยักษ์ทราบ

เรื่องก็ยกทัพมาตามจับ แต่ตามไม่ทัน จึงใช้ขุนยงไปผูกภูเขาทะลุ กลายเป็นรูโหว่กลางภูเขา (Documents and Archives Gather, 2001: 120)

สำหรับที่มาของนาม “เขาลกรรจ์” นั้น มีข้อสันนิษฐานและตำนานเกี่ยวข้องอยู่ 2 ฉบับ ตำนานฉบับแรก เป็นตำนานเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระนเรศวร ตำนานฉบับที่สอง อ้างความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน มีรายละเอียดคล้ายดังต่อไปนี้

ตำนานที่หนึ่ง เรียกว่า “ตำนานทัพองค์ดำและเขาลกรรจ์” เล่าว่าในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ทรงครองกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น ได้มีสัมพันธไมตรีกับเขมร แต่เขมรไม่ซื่อตรง คราวใดที่ไทยติดศึกสงครามกับพม่า เขมรมักจะยกกองทัพเข้ามาบริพัตร และกวาดต้อนชาวไทยไปเป็นเชลยเสมอ แต่เมื่อใดที่ไทยอยู่สุขสงบดี เขมรก็จะทำตัวเป็นมิตรที่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้บ่อยเข้า สมเด็จพระนเรศวรก็ไม่ทรงพอพระทัย ครั้นว่างจากศึกพม่าก็ยกทัพเล็ก ๆ จะไปปราบเขมรให้สำนึก แต่เมื่อกองทัพมาถึงชายแดนก็เห็นว่าเขมรมีกำลังมากอยู่ ดังนั้น พระองค์จึงให้ทหารในกองทัพที่เดินทางมากับพระองค์ไปฝึกปรือชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ ในบริเวณจังหวัดสระแก้ว ให้ใช้อาวุธปืนเพื่อจะได้เป็นกำลังไปรบกับเขมร และเป็นกำลังในการต่อสู้กับเขมรต่อไปภายหน้า

เมื่อฝึกเสร็จในคืนวันพระจันทร์เต็มดวง เช้าวันรุ่งขึ้นก็ให้แม่ทัพนายกองเหล่านั้น นำชาวบ้านที่ตนไปฝึกมาพบกันที่ภูเขารูปรางประหลาด ส่วนพระองค์ประทับอยู่ที่เส้นทางระหว่างภูเขารูปรางประหลาดกับชายแดนไทย-เขมร ซึ่งต่อมาภายหลังเรียกที่นั่นว่า “ทัพองค์ดำ” เมื่อถึงวันนัดแม่ทัพนายกองต่างก็พาทหารที่ตนไปฝึกและอาวุธมาพร้อมกันที่ลานแห่งนั้น ทหารเหล่านั้นล้วนเป็นชายหนุ่มที่อยู่ในวัยกำยำหรือวัยลกรรจ์ จึงเรียกเขาเหล่านั้นว่า “เขาลกรรจ์” ตั้งแต่นั้นมา (Documents and Archives Gather, 2001: 120)

ตำนานที่สอง อ้างถึงที่มาของชื่อ “เขาลกรรจ์” ว่าก่อนมาจากคำว่า “เขาลกัณฑ์” ซึ่งมีที่มาจากชื่อพิริลลัณฑ์ อันเป็นพิริลตัดไม้ข่มนามก่อนทำศึก เชื่อกันว่าใน พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้มาทำพิริลตัดไม้ข่มนามที่นี่ ก่อนทำศึกรวบรวมแผ่นดินกอบกู้บ้านเมือง จนสำเร็จและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน (Documents and Archives Gather, 2001: 72)

แต่น่าเสียดายที่ตำนานทั้งสองฉบับนี้ ไม่มีหลักฐานทั้งประเภทลายลักษณ์อักษรและโบราณคดี ยืนยันถึงความเป็นไปได้ เรื่องการเดินทางทัพไปตีเขมรในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ตามความในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา มิได้มีเรื่องปรากฏดังตำนานบอกเล่า ไม่มีเรื่องกล่าวถึงเขาลกรรจ์นี้ไว้เลย ตำนานนี้จึงน่าจะเป็นเรื่องเล่าในท้องถิ่น เกิดขึ้นภายหลังจากที่มีการแบ่งแยกประเทศเป็นรัฐชาติระหว่างสยามกับกัมพูชาแล้ว จึงเกิดเรื่องเล่าเกี่ยวกับชายแดนขึ้นในลักษณะดังกล่าวนี้ โดยอ้างอิงเชื่อมโยงสถานที่ท้องถิ่นเข้ากับวีรบุรุษแห่งชาติอย่างสมเด็จพระนเรศวร เพื่อแสดงความรักชาติบ้านเมืองแผ่นดินไทย

ส่วนหลักฐานการเดินทางทัพของพระเจ้าตากสินเมื่อ พ.ศ. 2310 ซึ่งได้จาก “พระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ” นั้น (Fine Arts Department, 2010) ไม่พบว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินจะเคยเดินทางผ่านมาในบริเวณนี้แต่อย่างใด หลังออกจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310

สมเด็จพระเจ้าตากสินและสมัครพรรคพวกมุ่งหน้ามาทางตะวันออกถึงด่านกบเจะ (ประจันตคาม) พักทัพแล้วเสด็จข้ามแม่น้ำประจันตคาม จากนั้นวกกลับไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ตามไปยังดงศรีมหาโพธิ์ บางคล้า ชลบุรี ระยอง และจันทบุรีตามลำดับ พระองค์มิได้เสด็จมาถึงสระแก้วและเขาฉกรรจ์แต่อย่างใด

ด้วยไม่พบหลักฐานลายลักษณ์อักษรอย่างอื่นมายืนยันหรือหลักอ้างอิงความน่าเชื่อถือของพระราชพงสาวดารฉบับที่เรียบเรียงโดยอักษณของสมเด็จพระเจ้าตากสิน อีกทั้งหลักฐานโบราณวัตถุที่พบในสถานที่ที่เป็นของโบราณที่มีอายุตกไปถึงช่วงก่อนเขมรพระนครเสียอีก ถึงจะพบเครื่องอาวุธที่บ้านโคกมะกอก ก็เป็นอาวุธโบราณก่อนสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาไปเป็นอันมาก เรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมาทำพิธีตัดไม้ข่มนามที่เขาฉกรรจ์ น่าจะเป็นเรื่องผูกโยงขึ้นตามความเชื่อท้องถิ่น ภายหลังจากที่มีการสร้างถนนหลวงหมายเลข 317 (สระแก้ว-จันทบุรี) ซึ่งเป็นผลทำให้การเดินทางติดต่อไปยังจันทบุรีของประชาชนในภาคตะวันออกและภาคอีสานมีความสะดวก กว่าทางด้านกบปินทร์บุรี-พนมสารคาม-ชลบุรี-ระยอง-จันทบุรี

บ้านน้อยห้วยพะโย วัดสระลพ (วัดนครธรรม) ทุ่งเขย็ก (ทุ่งเขยอก) วัฒนานคร

ชุมชนที่สระแก้วสระขวัญในวัฒนธรรมเขมรพระนคร คงร้างไปนาน แต่ยังปรากฏชุมชนโบราณที่มีร่องรอยสืบมาจนถึงสมัยอยุธยา อยู่ที่อำเภอวัฒนานคร ศูนย์กลางของวัฒนานครอยู่ที่วัดนครธรรม หรือชื่อเดิมว่า “วัดสระลพ” เพราะพบสระน้ำโบราณสี่เหลี่ยมผืนผ้าภายในวัด ตัววัดตั้งขึ้นใหม่ภายหลังจากชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐาน นำพระพุทธรูปหลวงพ่อกว พระพุทธรูปศิลปะแบบล้านช้าง จากบ้านจิกมาประดิษฐาน ถือเป็นศูนย์รวมจิตใจความยึดเหนี่ยวของชาววัฒนานครที่สำคัญยิ่ง

มีตำนานท้องถิ่นเล่าว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองตะแวกของกัมพูชาได้มาพักทัพค้างแรมและโปรดให้หุงสุระขึ้น ชาวบ้านและทางวัดเชื่อกันว่า สระดังกล่าวคือ “สระลพ” ที่อยู่ภายในวัดนครธรรม ตำนานเรื่องนี้คล้ายคลึงกับเรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ตัวอำเภอเมืองสระแก้ว ตัวสระลพมีขนาดเล็กกว่าสระแก้วสระขวัญ ไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรยืนยันว่า สระดังกล่าวเป็นสระที่ขุดโดยกองทัพสมเด็จพระนเรศวร

อย่างไรก็ตาม บริเวณไม่ไกลจากตัวอำเภอวัฒนานคร ยังมีแหล่งโบราณคดีที่เป็นสระน้ำอยู่ถึง 2 แห่ง คือ “อ่างศิลา” ที่บ้านนางาม ตำบลท่าเกวียน และสระบารายที่ปราสาทห้วยพะโย บ้านน้อย ตำบลวัฒนานคร บริเวณช่วงระหว่างห้วยพะโยกับอ่างศิลา ซึ่งมีสระลพอยู่ตรงกึ่งกลางนี้ ตรงกับอาณาบริเวณที่มีชื่อเรียกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ครั้งสยามทำศึกกับเวียดนาม (อาณาจักรสยามยุค) เรียกว่า “ทุ่งเขย็ก” หรือ “ทุ่งเขยอก” (สันนิษฐานว่า มาจากคำภาษาเขมร)

บริเวณ “อ่างศิลา” หลักฐานศิลปกรรมถูกทำลายไปมาก แต่ที่บ้านน้อยห้วยพะโย ยังปรากฏร่องรอยปราสาทแบบเขมรหลงเหลืออยู่ เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธมหายาน สำหรับประจำโรคยาศาลหรือสถานพยาบาลของเขมรโบราณ มีอายุตกถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ร่องรอยหลักฐานการก่ออิฐไม่สอปูนแบบอยุธยา ที่ปรากฏอยู่ในตัวปราสาท ก็สะท้อนว่ามีการบูรณะซ่อมแซม

และใช้งานสถานที่นี้มาจนถึงสมัยอยุธยา เพราะอยู่ในเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างอยุธยากับเขมร พระนคร (Naghten, 2014: 397-418)

ตัวปราสาทจึงเห็นรูปแบบบอโรคาสาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เค่นซัด เช่นเดียวกับปราสาทตาเมือนโต๊จ อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ (Thamrungraung, 2005: 155-156) ผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยม หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีแนวกำแพงแก้วก่ออิฐปนแลงล้อมรอบ มีปราสาทประธาน 1 หลัง ตั้งอยู่ตรงกลาง เพื่ออุทิศถวายให้กับพระพุทธเจ้าไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา (องค์เดียวกับพระพุทธเจ้ามหาไวโรจนะ ผู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์สำคัญตามคติมหายาน ตามความเชื่อว่าทรงเป็นเจ้าแห่งการรักษาโรค หรือพระพุทธเจ้าที่มีบทบาทหน้าที่โดดเด่นทางด้านกรแพทย์ ผู้ทรงมีประกายดุจดั่งแก้วไพฑูรย์ รูปของพระองค์มักจะมีตลับยาหรือหม้อน้ำอยู่ในพระหัตถ์ การนิยมประดิษฐานพระพุทธเจ้าไภษัชยคุรุฯ อยู่ภายในปราสาทประธานของศาสนสถานประจำโรคาสา ก็เพื่อผู้ป่วยที่มารักษาตัวอยู่โรคาสา ได้กราบไหว้ขอให้ทรงรักษาผู้ป่วยให้หายจากโรค) (Krairerk, 1985: 129) มีบรรณาลัยหันหน้าไปทางทิศตะวันตก มีโคปุระเฉพาะทางทิศตะวันออก และมีช่องประตูขนาดเล็กอยู่ทางทิศใต้ของโคปุระ ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกกำแพงมีสระบาราย

นอกจากนี้ปราสาทห้วยพะโยยังเป็นสถานที่พบทับหลังหินทราย ศิลปะแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 แต่ไม่อาจใช้ทับหลังนี้สำหรับการกำหนดอายุของโบราณสถานแห่งนี้ เนื่องจากเป็นวัตถุเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น และหากเป็นของตั้งอยู่บริเวณสถานที่ปราสาทแห่งนี้มาแต่เดิม ก็กลับไม่พบศิลปกรรมอย่างอื่นที่เกี่ยวข้อง ศิลปกรรมอีกชิ้นที่สำคัญที่พบที่นี้ยังได้แก่ ชิ้นส่วนราชยานสำริด ศิลปะเขมรแบบบายน อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 นักประวัติศาสตร์ศิลปะระบุว่าเป็ยยุคสมัยเดียวกับเมืองนครธมในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Clark, 2007; Disakul, 2010: 223)

ที่กล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าบริเวณที่เป็นอำเภอวัฒนานครปัจจุบัน ในอดีตเคยเป็นย่านชุมชนโบราณสำคัญ มีผู้คนอาศัยอยู่มาก ในพุทธศตวรรษที่ 22 ช่วงที่อยุธยาต้องเผชิญศึกอยู่กับพม่า จนนำไปสู่เหตุการณ์เสียกรุงครั้ง พ.ศ. 2112 พญาละแวกได้นำทัพมากวาดต้อนผู้คนตามหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตด้านตะวันออกของอยุธยา อันได้แก่ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา จันทบุรี ชลบุรี จนถึงกับยกทัพล่วงเข้ามาประชิดเมืองอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา พญาละแวกตั้งทัพหลวงอยู่ที่วัดสามพิหาร แม้เป็นช่วงที่อยุธยาบอบช้ำจากสงครามกับพม่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็สั่งให้ไพร่พลชาวเมืองระดมปืนใหญ่จากพระนคร ต้องพญาจำปาธิราช ช้างทรงพระที่นั่งพญาละแวก ล้มตาย พญาละแวกจึงถอยทัพกลับกัมพูชา (Fine Arts Department, 2008: 133-134)

วัฒนานครคงได้รับผลกระทบจากสงครามกวาดต้อนในต้นพุทธศตวรรษที่ 22 นั้นด้วย เพราะอยู่ในเส้นทางเดินทัพของพญาละแวก แต่ไม่น่าจะถึงกับร้างไปเสียทีเดียว เพราะมีเรื่องราวอยู่ในช่วงสมัยธนบุรี กรมหมื่นเทพพิพิธยังเคยใช้เส้นทางผ่านบริเวณดังกล่าวนี้ สำหรับเดินทางจากปราจีนบุรีข้ามช่องเขาไปยังนครราชสีมา ตั้งตัวเป็นชุมนุมเจ้าพิมายในเวลาต่อมา (Eawsriwong, 2014: 267-268) รวมถึงเส้นทางที่กรมหมื่นเทพพิพิธใช้ในการหลบหนี เมื่อทำศึกกับพระเจ้าตากสินแตกพ่าย ก็เป็นเส้นทางมาที่

บริเวณใกล้ปราสาทพะโค ที่อำเภอโขกษัย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน ซึ่งมีช่องเขาที่สามารถข้ามลงมายังแนวพระปราง และเส้นทางนี้ก็เป็นที่ยุ้จักดีในหมู่พ่อค้าชาวจีน พระเจ้าตากสินกับสมัครพรรคพวกเมื่อตัดสินใจจะเดินทางไปช่องสุ่มกำลังที่เมืองจันทบุรี จึงใช้เส้นทางออกจากอยุธยาตรงมาเส้นนี้ แต่ตัดแยกลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ เมื่อถึงด่านกบแจะ (ประจันตคาม) (Fine Arts Department, 2010: 38)

“เมืองไผ่” เมืองในวัฒนธรรมทวารวดี ท่ามกลางถิ่นเขมรพระนคร

“เมืองไผ่” ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองไผ่ตำบลเมืองไผ่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ห่างจากที่ว่าการอำเภออรัญประเทศ ไปตามถนนรัชชวิถี ประมาณ 15 กิโลเมตร ศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณปราสาทเมืองไผ่ เมืองไผ่มีสภาพเป็นคูเมืองโบราณแบบทวารวดีล้อมรอบ 2 ชั้น ผังเมืองเป็นรูปไข่ขนาด 1,000 x 1,300 เมตร ตัวเมืองแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คล้ายสองเมืองติดกัน แต่ลักษณะดังกล่าวก็เทียบได้กับเมืองสีมามที่นครราชสีมา และเมืองศรีเทพ ที่เพชรบูรณ์ ซึ่งมีลักษณะผังเมือง 2 เมืองติดกันเช่นกัน สำหรับเมืองไผ่นั้น สันนิษฐานว่าส่วนแรกเป็นที่ตั้งเมือง อีกส่วนหนึ่งนั้นมีลำห้วยไผ่ไหลผ่านกลาง เชื่อว่าเป็นพื้นที่การเกษตร ห้วยไผ่ที่ไหลผ่านนี้จะนำน้ำไปถึงคลองลึก ที่บริเวณแนวชายแดนไทย-กัมพูชา (Documents and Archives Gather, 2001: 92)

หลักฐานที่พบภายในเมืองและนอกเมืองเป็นเนินดินที่อยู่อาศัยและเนินดินโบราณสถานหลายแห่ง ซึ่งบางแห่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นปราสาทแบบเขมร เพราะพบแผ่นหินรูปอัฒจันทร์ แหล่งโบราณคดีเมืองไผ่นี้มีหลักฐานจากที่พบธรรมจักร ร่องรอยสถาปัตยกรรมแต่ถูกเรียกตามความเข้าใจท้องถิ่นว่า “ปราสาท” (ปราสาทเมืองไผ่) ประกอบกับพบชั้นดินสมัยทวารวดี จึงเชื่อกันว่ามีอายุถึงสมัยทวารวดีตอนต้น ราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-14 และเชื่อกันว่าเป็นเมืองหน้าด่านและที่พักคนเดินทางระหว่างเมืองชายทะเลภาคกลางของสยาม และเมืองพระนครของกัมพูชา คนพื้นบ้านเล่ากันว่าเมืองนี้มีชื่อเดิมว่า “เมืองไพศาลี” (Documents and Archives Gather, 2001: 92) เมื่อพิจารณาสภาพภูมิสถานที่ตั้งซึ่งอยู่ท่ามกลางแควล้อมของแหล่งโบราณสถานเนื่องในวัฒนธรรมเขมรแล้วก็น่าสนใจว่าแม้แต่เขมรโบราณก็ยังยอมให้มีชุมชนเมืองของคนที่มีความเชื่อต่างจากตน ตั้งอยู่ในท้องถิ่นย่านเดียวกับตนได้

อรัญประเทศ โลกสูง ตาพระยา: ดินแดนเขมรก่อนพระนคร

สระแก้วบริเวณอำเภออรัญประเทศ อำเภอโคกสูง และอำเภอตาพระยา กล่าวได้ว่าเป็นดินแดนของเขมรก่อนพระนคร เพราะเป็นสถานที่ตั้งของแหล่งโบราณสถานและศิลปวัตถุที่มีอายุตกถึงสมัยก่อนการก่อตั้งเมืองพระนครของกัมพูชา ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ภายหลังเมื่อมีการก่อตั้งปราสาทนครวัดขึ้นแล้วในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 อาณาบริเวณทิศตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง ก็ยังคงมีสถานะและบทบาทเป็นแคว้นแคว้นสำคัญของอาณาจักรกัมพูชาเรื่อยมา เนื่องจากตั้งอยู่ไกลจากเมืองพระนคร (Suksawas, 1994: 11-29; Mollerup, 2012: 44-50)

โบราณสถานประเภทปราสาทเขมรที่พบในแถบชายแดนจังหวัดสระแก้ว มักเป็นโบราณสถานที่มีอายุตกถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ร่นขึ้นไป โดยยึดถือตามวิธีการจำแนกศิลปกรรมแบบกัมพูชา โดยศาสตราจารย์ชอง บอสเซอลีเย่ (Jean Boisselier) นักวิชาการสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ที่ได้จำแนกศิลปะเขมรออกเป็น 3 ช่วงสมัยหลัก คือ สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (Angkor) แบ่งย่อยเป็น 4 สมัยย่อย คือ ศิลปะแบบพนมดง (ประมาณ พ.ศ. 1083-1150) ศิลปะแบบสมโบรีไพรกุก (ประมาณ พ.ศ. 1143-1193) ศิลปะแบบไพรกเม็ง (ประมาณ พ.ศ. 1178-1243) ศิลปะแบบกำแพงพระ (ประมาณ พ.ศ. 1249-1343), สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ ได้แก่ ศิลปะแบบกุเลน (ประมาณ พ.ศ. 1368-1418) และสมัยเมืองพระนคร (Krairerk, 2001: 135)

ตัวอย่างโบราณสถานปราสาทสมัยก่อนพระนคร ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายแดนตะวันออก ได้แก่ “ปราสาทเขาน้อยสีชมพู” ที่บ้านคลองน้ำใส ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ “ปราสาทศักดิ์ก๊กกรม” ที่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาททัพเซียม” ที่บ้านทัพเซียม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทเขาโล้น” ที่บ้านเจริญสุข ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทตาใบ” ที่ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทพูนผล” หรือ “ปราสาทหนองตาบูน” ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองผักนึ่ง” บ้านน้อยละลมตม ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทช่องสะแจง” ตั้งอยู่บนเขาบรรทัด อำเภอตาพระยา โบราณสถานแหล่งตัดหินที่เขารัง อำเภอตาพระยา เป็นต้น

จากที่เป็นดินแดนเก่าแก่ของเขมรโบราณ มีร่องรอยผู้คนอยู่อาศัยมาเนิ่นนาน อีกทั้งโบราณสถานที่ยังส่งอิทธิพลไปให้แก่ศาสนสถานในเมืองพระนครของกัมพูชา จึงน่าเชื่อว่า คนในแถบบริเวณนี้จะเป็นผู้มีส่วนบทรสร้างเมืองพระนครของกัมพูชาขึ้น โดยร่วมมือกับชาวเขมรจากบริเวณที่ราบสูงโคราช สถานที่ตั้งของโบราณสถานล้วนอยู่ในเส้นทางติดต่อที่สามารถเดินทางไปยังอีกฝั่งของกัมพูชาได้โดยสะดวก เพราะดินแดนถัดจากบริเวณนี้ไปทางตะวันออก ข้ามแนวชายแดน จะเป็นที่ราบกว้าง มีลำน้ำสำคัญที่มีขนาดกว้างและลึกอย่างแม่น้ำพรหมโศคไหลผ่านไปจนถึงที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรที่เมืองเสียมเรียบ จึงไม่น่าแปลกใจที่ดินแดนแถบวัฒนานคร คลองหาด อรัญประเทศ โคกสูง ตาพระยา จะเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยวัฒนธรรมและผู้คนที่มีสัมพันธ์กับกัมพูชามากกว่าสยามประเทศไทย ซึ่งเป็นเรื่องปกติธรรมดา ชายแดนด้านอื่น ก็มีลักษณะเดียวกันนี้

ชื่อเรียกดินแดนแถบนี้เช่น “ตะวันออก” ก็โดยมุมมองที่มีอยุธยาและกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง แต่หากมองโดยยึดถือตามประวัติศาสตร์ที่ดินแดนแถบนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอีกฝั่งของเส้นเขตแดนรัฐชาติ ก็จะพบว่าดินแดนแถบนี้ถือเป็น “ตะวันตก” มาก่อน นิยามของความเป็น “ตะวันออก” และหรือ “ตะวันตก” นั้น ขึ้นอยู่กับว่า เรามองโดยมุ่งเน้นศูนย์กลางอยู่ที่แห่งใด แต่ท้ายสุดต้องไม่ลืมด้วยว่า ทุกดินแดนของโลกต่างต้องมีลักษณะพลวัตรภายในของตนเองด้วยเหมือนกัน อยู่ที่ว่าช่วงเวลาไหนขึ้นกับที่ใดมากกว่ากัน ถ้าเป็นช่วงก่อนสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 22 ร่นขึ้นไป ดินแดนแถบนี้จัดเป็นตะวันตกของกัมพูชา แต่หลังจากนั้นก็เริ่มมาสัมพันธ์กับความเป็นตะวันออกของสยาม

ปราสาทสติกก็อกกรมหรือปราสาทเมืองพร้าว

“ปราสาทสติกก็อกกรม” เป็นโบราณสถานที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในแถบชายแดนตะวันออก ตั้งอยู่ที่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 15 เพื่อใช้ประดิษฐานรูปเคารพ และใช้ประกอบพิธีกรรมตามคติความเชื่อถือในลัทธิ ศาสนาฮินดู โบราณสถานประกอบด้วยองค์ปราสาท 3 หลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีคูน้ำล้อมรอบ 4 ด้าน มีกำแพงแก้ว 2 ชั้น ชั้นนอกทำด้วยศิลาแลง ชั้นในทำด้วยหินทรายตัวปราสาทก่อสร้างด้วยหินทราย มีโคปุระหรือซุ้มประตูเหลืออยู่เพียง ด้านทิศตะวันออก และทิศตะวันตกเท่านั้น

คำว่า “สติกก็อกกรม” มีคำแปลแบ่งเป็น 2 นัยความหมาย ความหมายที่หนึ่ง แปลว่า “ปราสาทขนาดใหญ่ที่มีต้นกกขึ้นรกรงรัง” ความหมายที่สอง แปลว่า “เมืองที่มีต้นกกขึ้นรกในหนองน้ำใหญ่” เพราะมีหนองน้ำเป็นบารายเก่าขนาดใหญ่อยู่ติดกับปราสาททางทิศตะวันออก ค้นพบจารึก 2 หลัก ปัจจุบันจารึกทั้งสองถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ปราสาทสติกก็อกกรมเป็นปราสาทก่อด้วยหินและศิลาแลง หันไปทางทิศตะวันออก ประกอบไปด้วยตัวปราสาทและบาราย ตัวปราสาทด้านนอกเป็นกำแพงแก้ว ก่อด้วยศิลาแลง มีทางเข้าออกสองทาง คือ ด้านตะวันออกและตะวันตก มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมตัวปราสาท มีบาราย 2 แห่ง

ภายในระเบียงคดมีบรรณาลัย ก่อด้วยหินทราย 2 หลัง อยู่หน้าปราสาทหลังกลางซึ่งเป็นปรารค์ประธาน ปราสาทด้านซ้ายมือและปราสาทองค์ประธานอยู่ในสภาพปรักหักพัง ตามจารึกกล่าวว่า ประดิษฐานศิวลึงค์ ด้านนอกปราสาททางทิศตะวันออกมีสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม มีถนนปูด้วยหินจากตัวปราสาทไปจนถึงสระน้ำตลอดแนว ได้มีการค้นพบศิลาจารึก 2 หลัก จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ เป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงอายุการสร้างปราสาทสติกก็อกกรมแห่งนี้ ตลอดจนบอกถึงวัตถุประสงค์ของการสร้างจารึกหลักที่ 2 ว่าเพื่อเฉลิมพระเกียรติแด่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในโอกาสที่บูรณะปราสาทสติกก็อกกรมสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 1595

สำหรับจารึกสองหลักที่ค้นพบนั้น นับว่ามีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคต้นของดินแดนแถบนี้เป็นอย่างมาก กล่าวถึงลำดับกษัตริย์ราชวงศ์เขมร แม้ในดินแดนเขมรเองก็ยังไม่เคยมีการพบจารึกลักษณะนี้ จารึกที่พบมี 2 หลักนั้น หลักแรก ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1480 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการถวายทาสชายหญิงเพื่อให้ปกป้องดูแลรักษาศิวลึงค์ หลักที่สอง ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1595 กล่าวถึงพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ทรงพระราชทานที่ดินและผู้คน เพื่อสร้างปราสาทถวายแด่พราหมณ์ศทาศิวะ ผู้เป็นอาจารย์ และกล่าวถึงประวัติการสถาปนาลัทธิเทวราช และประวัติการสืบสายตระกูลพราหมณ์ในราชสำนักของเขมร ที่มีความสัมพันธ์กับลำดับการสืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์เขมร อันเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เขมรสมัยโบราณอย่างมาก

จารึกหลักแรก พบที่ตำบลโคกสูง ส่วนหลักที่สอง ระบุว่าพบที่ “ปราสาทเมืองพร้าว” ซึ่งเป็นชื่อเดิมของปราสาท ชื่อน่าสังเกตคือ จารึกทั้งสองระบุศักราชต่างกัน จารึกมีลักษณะของศิลปะต่างกันตามยุคสมัย

แต่หลักที่สอง มีรูปแบบศิลปะที่สอดคล้องกับตัวปราสาทมากกว่า (Documents and Archives Gather, 2001: 88-89) สำหรับประเด็นปัญหาเรื่องอายุแรกสร้าง ตามที่จารึกสองหลักกล่าวขัดแย้งกันนี้ มีความเห็นต่างจากนักประวัติศาสตร์ศิลป์ผู้เชี่ยวชาญด้านศิลปะเขมร อย่างเช่น ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กล่าวว่า จากการปรากฏรูปบุคคลขนาดใหญ่ที่กึ่งกลางของทับหลังแทนที่ลายหน้ากาล ซึ่งมีลายดอกไม้เหนือศีรษะเช่นในศิลปะแบบประตูประราชวังหลวงนั้น ได้สอดคล้องถึงรูปแบบโดยทั่วไปในศิลปะแบบบาปวน (ราว พ.ศ. 1600 ถึง พ.ศ. 1650)

ม.ร.ว.สุริยวุฒิ จึงเสนอข้อสรุปว่า ตัวปราสาทศักดิ์ก้อกมจึงน่าจะสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 17 แต่ยังเป็นช่วงก่อนสร้างปราสาทนครวัดเล็กน้อย จึงส่งอิทธิพลบางอย่างให้กับปราสาทนครวัด ซึ่งสร้างช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 อีกด้วย (Suksawas, 2000: 56-60) และจากที่มีจารึกกล่าวถึงการสถาปนาลัทธิเทวราช ทำให้เกิดการตีความและความเข้าใจโดยข้าราชการท้องถิ่น ที่มีใจรักการค้นคว้าประวัติศาสตร์โบราณคดี เช่น อภิชาติ ทวีโกโค ปลัดอำเภอโคกสูง ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เสนอว่าการปกครองแบบเทวราชของกัมพูชานั้น มีจุดเริ่มในรัชสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 1595 ตามที่จารึกได้ระบุไว้ เป็นต้น (Thaweepokai, 2002: 97-98)

ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

“ปราสาทเขาน้อย” หรือ “ปราสาทเขาน้อยสีชมพู” เป็นศาสนสถานหนึ่งในศาสนาฮินดู ตั้งอยู่บนยอดเขาน้อย ภายในพื้นที่วัดเขาน้อยสีชมพู หมู่ที่ 1 ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศจังหวัดสระแก้ว ห่างจากตัวอำเภอรัญประเทศ ประมาณ 12 กิโลเมตร ตั้งอยู่บนยอดเขาน้อยสูงราว 80 เมตร มีบันไดทางขึ้น 254 ขั้น ตัวปราสาทเป็นโบราณสถานก่อด้วยอิฐ ประกอบด้วยปราสาทค์ทิศเหนือ ปราสาทค์กลาง และวิหารใต้ ปราสาทค์กลางยังคงมีสภาพเป็นองค์ปราสาทค์อยู่ แต่ปราสาทค์ทิศเหนือและวิหารทิศใต้เหลือเพียงส่วนฐานเท่านั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่ง พบทับหลังมีลวดลาย จมอยู่ใต้ดินด้านหน้าและด้านข้างของโบราณสถานจำนวน 5 ชิ้น นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง 2 ชิ้น และเป็นแบบสมโบร์ไพรกุก 3 ชิ้น มีอายุตกถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13

ปราสาทหลังนี้เป็นศาสนสถานของศาสนาฮินดู น่าจะเนื่องในลัทธิไศวนิกาย เพราะพบเทวรูปพระแม่อุมาเทวีปางทศพรคาปราบควายอสูร (มหิยาสุมรรชนี) ศิวลึงค์ฐานโยนี เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าเป็นอาคารก่ออิฐไม่ผสมปูน 3 หลัง พังทลายเหลือแต่ปราสาทค์กลางกับเนินดินอีก 2 เนิน พบโบราณวัตถุหลายชิ้นบริเวณโบราณสถาน ได้แก่ ทับหลัง ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก (พุทธศตวรรษที่ 12-13) ติดอยู่เหนือกรอบประตูทางเข้าองค์กลาง พบจารึกอยู่บนแผ่นวงกบ ประตูปราสาทค์กลาง ระบุมหาศักราช 559 (ตรงกับ พ.ศ. 1180) ปราสาทเขาน้อยสร้างมาตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ในช่วงศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก คาบเกี่ยวกับศิลปะแบบไพรกเม็ง ต่อมาได้รับการบูรณะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ตรงกับสมัยศิลปะแบบกุกเลน (Thamrungraung, 2005: 90-91)

นอกจากนี้ ยังมีเสาประดับกรอบประตูเป็นศิลปะเขมรแบบกุกเลน (พุทธศตวรรษที่ 14-15) ประติมากรรมรูปบุคคลมี 4 กร แต่โบราณวัตถุเหล่านี้ปัจจุบันได้สูญหายไปจากพื้นที่ และบางส่วนก็ถูกย้ายไปเก็บรักษาจนหมดสิ้น และยังมีทับหลัง 4 ชิ้น ที่ปราสาทองค์ทิศเหนือ บริเวณหน้าซุ้มประตู

เป็นศิลปะเขมรแบบต่าง ๆ และพบโบราณวัตถุทำจากหินทรายจำนวนมาก อาทิ ศิวลึงค์ ฐานโยนี รูปเคารพศิลาฤกษ์ ธรณีประคูด ประติมากรรมบุคคล ชิ้นส่วนของประติมากรรม หินลับ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเคลือบ เช่น หม้อ ไห งานมีเชิง สังข์ดินเผา เครื่องโลหะ และชิ้นส่วนเครื่องโลหะ เช่น ตราประทับ ทำจากเหล็กหุ้มด้วยสำริด มีจารึกอยู่ที่ควงตราเป็นตัวอักษรในพุทธศตวรรษที่ 16 ดำมิดทำด้วยเหล็ก ห่วงเหล็ก เชิงเทียน เป็นต้น

ที่หน้าบันไคทางขึ้นเขาน้อยมีการสร้างศาลไว้เรียกว่า “ศาลเจ้าพ่อเขาน้อย” หรือ “เจ้าพ่อขุนดาบ” และมีการเช่นไหว้ทุกเดือน 6 และเดือน 12 ของทุกปี และยังมีประเพณีขึ้นเขาเป็นการนมัสการเจ้าพ่อเป็นประจำทุกปี เขาน้อยนี้จากสภาพที่เป็นภูเขาหินซ้อนทับกันประกอบกันขึ้นกลางพื้นที่ราบ ถึงเป็นภูเขาขนาดเล็ก แต่พื้นที่โดยรอบแล้ว ก็จัดว่าเป็นพื้นที่ที่สูงที่สุดในบริเวณ การพบโบราณวัตถุทำจากเปลือกหอย ทำให้เกิดความเชื่อกันว่าในอดีตเขาน้อยเคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อน เมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ มีชุมชนผู้คนอยู่อาศัยมาก ก็มีสถานะเป็น “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ตามคติความเชื่อพื้นเมืองของชาวอุษาคเนย์โบราณ ต่อมาเมื่อศาสนาพราหมณ์แพร่เข้ามา ก็มีสร้างศาสนสถานเนื่องในพราหมณ์-ฮินดู ขึ้นบนยอดเขา สวมทับพื้นที่ของคติความเชื่อเดิม

ปราสาทเขาลิ้น

“ปราสาทเขาลิ้น” ตั้งอยู่ที่บ้านเจริญสุข ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว บริเวณริมทางถนนสายตาพระยา-บุรีรัมย์ (ถนนหลวงหมายเลข 3068) เป็นศาสนสถานตั้งอยู่บนยอดเขาลิ้น ซึ่งเป็นยอดเขาขนาดย่อม บนเชิงเขาสะแกกรัง ภายในพื้นที่ของวัดเขาลิ้น มีปราสาท 4 หลัง เหลือซากอยู่เฉพาะหลังกลาง ส่วนปราสาทด้านหน้า 2 หลัง และด้านหลัง 1 หลัง ได้ปรักหักพังไป ลักษณะปราสาทคล้ายกับปราสาทเขาน้อย ก่อด้วยอิฐเผา มีหินทรายเป็นพื้นฐาน มีส่วนขำรดที่ยอดของปราสาท ที่วงกบประตูหินทราย การพบเศษชิ้นส่วนศิวลึงค์และฐานโยนี ทำให้ทราบว่าเดิมเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ฮินดู มีจารึกอักษรโบราณและที่เสากรอบวงกบประตู มีลายบัวคว่ำบัวหงาย จากตัวปราสาทไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีสระน้ำขนาดใหญ่ 2 แห่ง และมีแนวถนนโบราณทอดยาวจากตัวปราสาทถึงสระน้ำ (Documents and Archives Gather, 2001: 89-90)

บริเวณรอบภูเขาภูนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ เขาลิ้นถือเป็น “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ของผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนโบราณดังกล่าว อีกทั้งเขาลิ้นยังอยู่ในเส้นทางระหว่างที่ราบสูงโคราชกับดินแดนที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ปราสาทสติกโกกกรม เขาน้อย เมืองไผ่ จนถึงเมืองเพนียดที่จันทบุรี ทางทิศใต้ และทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ยังไปถึงปราสาทบันทายฉมาร์ ที่จังหวัดบันเตียเมียนเจยของประเทศกัมพูชา อีกด้วย (Freeman and Jacques, 1999: 42)

สำหรับเรื่องอายุของปราสาทนั้น สันนิษฐานจากรูปแบบศิลปะทับหลังมีลวดลายใบไม้ล้อมรอบ ตรงกลางมีเกียรติมุขและรูปพระศิวะ ลักษณะตรงตามศิลปะเขมรแบบบาปวน อายุราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันทับหลังนี้ได้ถูกขโมยหายไปจากปราสาท แต่ตัวปราสาทก็น่าจะสร้างก่อน

ทับหลังมาสักกระยะหนึ่งแล้ว ดังจะเห็นได้จากที่กรอบประตูของปราสาท ซึ่งสร้างจากหินทราย มีจารึกภาษาสันสกฤต ระบุศักราช 938 (ตรงกับ พ.ศ. 1559) ดังนั้น ปราสาทแห่งนี้จึงน่าจะสร้างตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นอย่างน้อย

ปราสาททัพเซียม

“ปราสาททัพเซียม” ตั้งอยู่ที่บ้านทัพเซียม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว คำว่า “ทัพเซียม” เป็นคำเดียวกับคำว่า “ทับเสียม” หมายถึงสถานที่ตั้งทัพของสยาม เป็นชื่อเรียกภายหลังเมื่อไม่นานนี้ ตัวโบราณสถานเป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงและหินทราย หันหน้าไปทางทิศตะวันออก รอบปราสาทมีมูลดินทับถมตัวปราสาทเป็นเนินสูง มีกำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบ ที่ปราสาทพบศิลาจารึกสองหลัก เป็นจารึกเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย มีการกล่าวถึงศิวลึงค์ และพระศิวะ มีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 (Documents and Archives Gather, 2001: 90)

ศิลาจารึกหลักแรกอยู่ที่หลืบประตูด้านทิศเหนือของปราสาทองค์กลาง จารึกด้วยอักษรเขมรโบราณ กล่าวถึงผู้รับใช้และทรัพย์สินสมบัติที่ถวายแด่ศิวลึงค์ และกล่าวถึงดินแดนบึงขลาแห่งจวารโบ ทั้งแปดทิศ ติดต่อกับหลักเขต ศิลาจารึกหลักที่สองอยู่ที่หลืบประตูด้านทิศใต้ของปราสาทองค์กลาง จารึกด้วยอักษรเขมรโบราณเป็นภาษาสันสกฤต แต่งเป็นฉันทคือ อุเปนทวิเชียรฉันท อินทวิเชียรฉันท และอุปชาติฉันท เป็นเรื่องการสรรเสริญพระเจ้าศรีสุริยวรมัน พระราชประวัติบางส่วนของพระองค์และพระเทวี รวมทั้งการประดิษฐานศิวลึงค์บนภูเขาใหญ่ (Documents and Archives Gather, 2001: 90-91)

ปราสาทตาใบ

“ปราสาทตาใบ” ตั้งอยู่ที่ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว เป็นโบราณสถานประกอบด้วยปราสาท 1 องค์ ก่อด้วยศิลาแลง เหลือเพียงส่วนฐานและบางส่วนของผนังอาคาร มีคูน้ำล้อมรอบ พบประติมากรรมรูปบุคคลยืน สูง 50 เซนติเมตร มี 2 มือ มือข้างหนึ่งถือดอกบัวยกขึ้นระดับอก อาจเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้ยังพบหินทรายซึ่งอาจเป็นชิ้นส่วนของทับหลังและธรณีประตู สันนิษฐานว่าปราสาทนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (Documents and Archives Gather, 2001: 90)

ปราสาทพูนผลหรือปราสาทหนองตาบูน

ปราสาทนี้ตั้งอยู่ในตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่กลางทุ่งนา และพืชไร่ของชาวบ้าน ตัวปราสาทเหลือเพียงฐานของปราสาทซึ่งเป็นรูปแบบของปราสาทเขมร ก่อด้วยศิลาแลง ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก ห่างจากตัวปราสาทไปทางทิศตะวันออกราวประมาณ 150 เมตร มีบารายขนาดใหญ่ และคันดินล้อมรอบ พบหลักฐานชิ้นส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมของปราสาท เช่น ทับหลังและเครื่องยอดทรงอมาลกะ สันนิษฐานว่าปราสาทแห่งนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (Documents and Archives Gather, 2001: 91)

ปราสาทหนองผักนึ่งใหญ่

“ปราสาทหนองผักนึ่งใหญ่” ตั้งอยู่ที่บ้านน้อยละมดิม ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง ทางด้านใต้ มีแนวถนนโบราณ ปัจจุบันตัวปราสาทเหลือส่วนฐาน ศิลาลงของปราสาทตั้งอยู่บนเนินดิน ลักษณะของฐานเป็นทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 37×50 เมตร มีคูน้ำล้อมรอบปราสาท มีเส้นทางเดินเข้าทางด้านทิศตะวันออก ด้านเหนือของปราสาทเป็นแนวคันดิน (Documents and Archives Gather, 2001: 91) สันนิษฐานว่าเป็นถนนโบราณทอดผ่านไปยังกัมพูชาอย่างไรก็ตาม คันดินถนนโบราณนี้มีลักษณะคล้ายคันดินนพระรถที่คลองรัง-ศรีมหาสด ซึ่งจะเป็นแนวคันกันน้ำที่ไหลบ่ามาจากภูเขาทางทิศเหนือมากกว่าจะเป็นถนนโบราณ (Fine Arts Department, 1993: 88)

นอกเหนือจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ยังมีแหล่งโบราณสถานประเภทปราสาทเขมรในละแวกเดียวกันอีกเป็นจำนวนมาก อาทิเช่นจากการสำรวจของอัสเกอร์ มอลเลอร์รูฟ (Asger Mollerup) (Mollerup, 2012) พบว่ามีโบราณสถานสมัยก่อนพระนครจนถึงอโยธยาในพื้นที่สระแก้วหลายแห่ง ได้แก่ “ปราสาทเขาร้าง” บ้านนิคมเกษตร ตำบลผ่านศึก อำเภอรัฐประเทศ “ปราสาทกุดหิน” บ้านกุดหิน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัฐประเทศ “ปราสาทหนองเทียน” บ้านกุดหิน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัฐประเทศ “ปราสาทบ้านฮ้อย” บ้านฮ้อย ตำบลวัฒนานคร อำเภอวัฒนานคร “ปราสาทหันทราย” บ้านหันทราย ตำบลหันทราย อำเภอรัฐประเทศ “ปราสาทแซร์อ้อ” บ้านแซร์อ้อ ตำบลวัฒนานคร อำเภอวัฒนานคร “ปราสาทหนองบ่อ” บ้านผาสุก ตำบลหนองพลวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหลี่ผี” บ้านหนองแวง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองคูโนนหมากมุ่น” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองโกดโก” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง “ปราสาทโนนหมากมุ่น” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง ปราสาทหนองไธ้เข้” บ้านหนองไธ้เข้ ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทยอดอุดม” บ้านยอดอุดม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทพนมชาติ” บ้านลูกช้าง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทโนนปราสาท” บ้านมาฆภูมิ ตำบลโคกลาน อำเภอตาพระยา “ปราสาทโนนปราสาทใหญ่” บ้านมาฆภูมิ ตำบลโคกลาน อำเภอตาพระยา “ปราสาทศรีสุข” บ้านสองพี่น้อง ตำบลโคกลาน อำเภอตาพระยา “ปราสาทห้วยตะเคียน” บ้านสองพี่น้อง ตำบลโคกลาน อำเภอตาพระยา “ปราสาทโนนธาตุ” บ้านหนองผักแหวน ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทอรพินธุ์” บ้านหนองผักแหวน ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทหนองโบสถ์” บ้านรบดคำ ตำบลโคกลาน อำเภอตาพระยา “ปราสาทหนองใหญ่” บ้านรบดคำ ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทโคกไผ่” บ้านโคกไผ่ ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทเขายักษ์” บ้านใหม่ไทยถาวร ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทโคกบัลลังก์” บ้านบัลลังก์ ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทหนองไผ่ล้อม” บ้านตะลุมพุก ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทป่าช่อง” บ้านป่าช่อง ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา “ปราสาทตะโก” บ้านตะโก ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทนาตาเลียม” บ้านปางกลาง ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา “ปราสาทสลัดไค” บ้านตาพระยา ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา “ปราสาทหนองตาโม”

บ้านดาพระยา ตำบลดาพระยา อำเภอตาพระยา “ปราสาทโคกปราสาท” บ้านสง่า ตำบลทัพเสด็จ อำเภอตาพระยา “ปราสาทโคกดาร์ง” บ้านกระสังข์ ตำบลทัพเสด็จ อำเภอตาพระยา “ปราสาทบ้านปราสาท” บ้านปราสาท ตำบลทัพไทย อำเภอตาพระยา “ปราสาทโคกใหญ่” บ้านทัพไทย ตำบลทัพไทย อำเภอตาพระยา “ปราสาทกระบันโคบท” บ้านทัพไทย ตำบลทัพไทย อำเภอตาพระยา “วัดตาพระยา” ตำบลดาพระยา อำเภอตาพระยา “วัดมะกอก” บ้านโคกพริก ตำบลทัพเสด็จ อำเภอตาพระยา “วัดกระสังข์” บ้านกระสังข์ ตำบลทัพเสด็จ อำเภอตาพระยา “วัดโคกทหาร” บ้านโคกทหาร ตำบลทัพเสด็จ อำเภอตาพระยา “วัดหนองติ่ม” บ้านหนองติ่ม ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “วัดกุศเวียง” บ้านกุศเวียง ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “วัดหนองแวง” บ้านหนองแวง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง เป็นต้น

ทั้งนี้ นอกเหนือจากหลักฐานประเภทโบราณสถานแล้ว ทางด้านศิลปวัตถุ ยังมีอีกเป็นจำนวนมาก จัดเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ ที่ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงความเป็นดินแดนเขมรก่อนพระนครของอาณาจักรเวียงจันทน์

การเคลื่อนย้ายศิลปวัตถุออกนอกพื้นที่ซึ่งมีมาตลอดช่วงเวลาที่ผ่านมา ส่งผลทำให้โบราณสถานขาดความมีชีวิตชีวาไปเป็นอันมาก และนั่นก็นำมาซึ่งประเด็นข้อขัดแย้งและเรียกร้องให้นำเอาโบราณวัตถุเหล่านั้น กลับมาประดิษฐานยังแหล่งโบราณสถานเดิมที่เคยอยู่ ข้อเรียกร้องนี้ดูเหมือนจะเป็นที่สนใจมากขึ้น ภายหลังจาก พ.ศ. 2536 ได้มีการประกาศจัดตั้งจังหวัดสระแก้ว แยกตัวออกมาจากจังหวัดปราจีนบุรี จึงมีการเรียกร้องจากชาวสระแก้วให้นำเอาโบราณวัตถุที่จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี กลับมาไว้ยังพื้นที่จังหวัดสระแก้วตามเดิม แต่โดยตรงที่ขอกฎหมาย ปัญหาเรื่องการบริหารจัดการ ศักยภาพของหน่วยงานท้องถิ่นในการดูแลรักษา และเรื่องอื่นๆ อีกมาก ทำให้ข้อเรียกร้องดังกล่าวยังไม่อาจบรรลุผลเท่าที่ควร

บันเตียเมียนเจย พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และศิลปะเขมรโบราณ

ดังที่กล่าวไว้ตั้งแต่ตอนต้นแล้วว่า ดินแดนบริเวณตอนใต้เขาบรรทัด คลองพระสะทึง และแม่น้ำพรหมโหด ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ระหว่างจังหวัดสระแก้วของประเทศไทยและจังหวัดบันเตียเมียนเจยของกัมพูชา เป็นดินแดนสำคัญอันเป็นแหล่งสะสมกำลังผู้คนของเขมรพระนคร ถือเป็นเขตเก่าแก่ที่เต็มไปด้วยปราสาทศาสนสถานของเขมรโบราณ จากที่พบปราสาทเนื่องในศิลปะเขมรโบราณ อายุแรกสร้างอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เช่น ปราสาทบันทานจุมาร์ ปราสาทบันเตียทัพน รวมถึงอโรคยาศาลที่มีอยู่หลายแห่งในย่านดังกล่าวนี้ (Clark, 2007) จึงทำให้ทราบว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ผูกพันกับดินแดนแถบนี้อยู่พอสมควร

แม้เราจะไม่ทราบว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก่อนหน้าขึ้นครองราชย์ ทรงประทับอยู่ที่ใดกันแน่ ระหว่างเป็นองค์ประกันที่เมืองหลวงของอาณาจักรจามปากับดินแดนภายในของเขมรพระนครเอง ซึ่ง

เป็นธรรมดาสำหรับวีรกรรมที่มากด้วยปริศนาอย่างพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Chandler, 1997: 82-90) แต่การที่พบปราสาทบันทายฉมาร์ซึ่งมีภาพสลักเล่าเรื่องราวของพระองค์และเจ้าชายองค์สำคัญก็ทำให้สถานที่ย่านเขาบรรทัด-บันเตียเมียนเจย เป็นอีกสถานที่หนึ่งที่มีความเป็นไปได้ และแม้ว่าเราจะไม่ทราบแน่ชัดว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงรับนับถือศาสนาพุทธนิกายมหายานมาจากที่ใด การที่ดินแดนแถบนี้มีเส้นทางติดต่อกับเขตที่ราบสูงโคราช ก็ทำให้ทราบถึงความเป็นไปได้ว่า จะทรงรับอิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายานมาจากที่ราบสูงโคราช เพราะเขตที่ราบสูงโคราชพบร่องรอยศาสนสถานและประติกรรมเนื่องในพุทธศาสนาแบบมหายาน มาเป็นเวลานานก่อนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ปราสาทบันทายฉมาร์

ปราสาทบันทายฉมาร์ (Prasat Banteay Chhmar) ตั้งอยู่ที่อำเภอทมอพวก (Thmar Pouk) จังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา อยู่ห่างจากจุดผ่อนปรนบ้านตาพระยา ประเทศไทยไปเพียง 38 กิโลเมตร และอยู่ในระยะเดินทางครั้งถึง 1 วัน จากบริเวณปราสาทเขาโล้นและสลักก้อกกรม สันนิษฐานจากรูปแบบศิลปะที่มีลักษณะร่วมกับปราสาทขานที่นครธม ได้ว่าปราสาทบันทายฉมาร์น่าจะสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เพื่อเป็นสุสานแก่เจ้าชายศรีศรีนทรกุมารและองครักษ์ทั้ง 4 ของพระองค์

ปราสาทบันทายฉมาร์นับเป็นปราสาทเขมรที่มีขนาดกว้างขวางใหญ่โตที่สุด โครงสร้างผังล้อมรอบด้วยคูน้ำกว้างประมาณ 900 เมตร กำแพงแก้วภายในกว้างประมาณ 250 เมตร ทิศตะวันออกมีบารายกว้าง 800 เมตร ยาว 2,000 เมตร รวมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 3 ตารางกิโลเมตร บริเวณใกล้กันยังพบปราสาทสำคัญ เช่น ปราสาทเมียนบุญ ปราสาทบันเตียทัฟ เป็นต้น (Thawepokai, 2002: 147)

คำว่า “ฉมาร์” ภาษาเขมร แปลว่า “แมว” ชาวบ้านเขมรในพื้นที่เรียกปราสาทนี้ว่า “ป้อมแมว” หรือ “ค่ายทหารแมว” เบอ์นาร์ด กรอสลีเย่ (Bernard Groslier) และจาคส์ อาร์ธอร์ด (Jacques Arthaud) ในผลงานเรื่อง “Angkor Art and Civilization” (ศิลปะและอารยธรรมของนครวัด) กล่าวถึงปราสาทที่เขตบันเตียเมียนเจย ว่าตั้งอยู่ระหว่างเส้นทางจากกลุ่มปราสาทแถบที่ราบสูงโคราชกับเมืองพระนครของกัมพูชา สร้างในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีสมญาว่า “Narrow Citadel” น่าจะหมายถึงป้อมปราการที่มีห้องโถงแคบมาก (Groslier and Arthaud, 1966: 207)

ภาพสลักที่ตัวระเบียงปราสาท เล่าเรื่องสงครามระหว่างเขมรพระนครกับอาณาจักรจามปาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เรื่องของเจ้าชายศรีศรีนทรกุมารกับภรรยาหู วิธีชีวิตความเป็นของคนในราชสำนักชาวบ้านสามัญชน และรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (Freeman and Jacques, 1999: 42) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) อาศัยหลักฐานข้อความจากจารึกที่พบที่ตัวปราสาท สันนิษฐานว่าเจ้าชายศรีศรีนทรกุมารเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่สิ้นพระชนม์ไปก่อนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะได้ขึ้นครองราชย์สมบัติเมืองพระนคร (Coedès, 1992: 184)

แต่ต่อมาศาสตราจารย์ของ บอสเซอเลีย (Jean Boisselier) ได้โต้แย้งว่า เจ้าชายศรีศรินทรกุมาร น่าจะเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ายโศวรมันที่ 2 เพราะตามลำดับเวลาในจารึกเจ้าชายศรีศรินทรกุมาร กับพระเจ้าชัวยรมันที่ 7 น่าจะมีพระชนมายุใกล้เคียงกัน อีกทั้งพระราชพงศาวดารเขมรยังระบุว่า พระเจ้ายโศวรมันที่ 2 เป็นกบฏแย่งชิงราชสมบัติกับพระเจ้าชัวยรมันที่ 7 (Jito, 2009: 81-82) จึงไม่เป็นเหตุเป็นผลที่เจ้าชายจะทรงต่อสู้กับกบฏทรราช เพื่อปกป้องศัตรูผู้ชิงบัลลังก์ของพระเจ้าชัวยรมันที่ 7 ส่วนเจ้าชายองค์ที่เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าชัวยรมันที่ 7 ที่ร่วมในการศึกกับอาณาจักรจามปาหลายครั้งนั้น เป็นคนละองค์กับที่ปราสาทบันทายจัมมาร์

อย่างไรก็ตามการสร้างปราสาทเพื่อเป็นอนุสรณ์สถานยกย่องเจ้าชายศรีศรินทรกุมารหลังความตาย ให้มีสถานะเป็นเทพเจ้าตามความเชื่อของชาวเขมร ในย่านบริเวณดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นเครื่องสะท้อนอยู่ โดยนัยว่าเจ้าชายศรีศรินทรกุมารและเหตุการณ์ปราบกบฏทรราช ณ สถานที่ที่สร้างปราสาทขึ้นมา นี้คงมีความสำคัญต่อพระเจ้าชัวยรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรเขมรโบราณพระองค์นั้น

ปราสาทบันเตียทัพ

ปราสาทบันเตียทัพ หรือเรียกอีกอย่างว่า “ปราสาทบันเตียตออบ” (Prasat Banteay Torp) ตั้งอยู่ที่อำเภอทอมพอก จังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา ห่างจากตัวอำเภอทอมพอกราว 7 กิโลเมตร เป็นปราสาทที่มีขนาดใหญ่แต่ไม่เท่าปราสาทบันทายจัมมาร์ ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบ แพนผังปราสาทประกอบด้วยสิ่งก่อสร้าง 5 หลัง มีแนวกำแพงหลงเหลือเป็นซากปรักหักพัง อยู่ห่างจากปราสาทราว 200 เมตร กำแพงภายนอกมีลักษณะเว้นเป็นช่อง ๆ คล้ายป้อมค่าย ไม่พบประติมากรรมสร้างแต่รูปแบบศิลปะขอม เนื่องจากในวัฒนธรรมเขมรที่นับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน (Clark, 2007) อายุศตวรรษพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นสมัยเดียวกับปราสาทบันทายจัมมาร์

บทสรุป

ถึงแม้ว่าการมีอยู่ของแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น จะเป็นที่ทราบกันดีในหมู่ชาวมุขมขม ย่านบริเวณชายแดนไทย-กัมพูชา แต่การเปิดสู่สายตาแก่คนภายนอก ก็เพิ่งเริ่มต้นเมื่อไม่กี่ปีมานี้ ภายใต้วรร่วมมือและช่วยเหลือจากรัฐบาลญี่ปุ่นในการดำเนินการเก็บกู้ระเบิดตามแนวชายแดน โดยเฉพาะที่บริเวณปราสาทศักดิ์สิทธิ์กอกหม ประกอบกับความสัมพันธ์อันดีระหว่างไทยกับกัมพูชา ก็ส่งทำให้เกิดความสงบขึ้นในบริเวณชายแดน แหล่งโบราณคดีหลายแห่งจึงสามารถเปิดให้คนภายนอกเข้าเยี่ยมชมได้

ในปี พ.ศ. 2536 เมื่อสระแก้วแยกตัวออกจากจังหวัดปราจีนบุรี ความสำคัญของประวัติศาสตร์และตำนานท้องถิ่นที่กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ อาทิเช่น พระนเรศวรที่วัฒนานคร ที่ทับองค์ดำ (ทัพองค์ดำ) ตาพระยา ตำนานเขาชาลกรรจ์ของพระเจ้าตากสิน อนุสาวรีย์ลายพระหัตถ์ของรัชกาลที่ 5 ที่ให้สร้างถนนตัดเชื่อมผ่านช่องเขาระหว่างอำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว กับ อำเภอละหารทราย จังหวัดบุรีรัมย์ พระสยามเทวาธิราชที่อรัญประเทศ ฯลฯ ล้วนแต่ส่งผลทำให้สระแก้วไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรม

ลูกหลานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เหมือนอย่างที่คุณคนในตัวเมืองปราจีนบุรี ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ จะยังความเป็นเขมรอยู่ในตำนานเรื่องเล่าแวดล้อม แต่ดูเหมือนจะไม่เข้ากันเท่าไรกับความพยายามที่จะ เชื่อมต่อเป็นส่วนหนึ่งกับอยุธยาและกรุงเทพฯ ผ่านเรื่องของพระนเรศวรและพระเจ้าตากสิน เป็นต้น

โบราณสถานและศิลปวัตถุที่พบในเขตทั้งสองฝั่งชายแดน มีลักษณะที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกันมากกว่า จะแยกออกจากกันได้ตามการแบ่งเส้นพรมแดนประเทศ สภาพดังกล่าวก็เป็นหลักฐานอย่างหนึ่งว่า อาณาเขตอำนาจระหว่างเขมรพระนครกับสยาม มิได้เป็นเส้นตายตัว หากแต่ยืดหยุ่นและเปลี่ยนแปลงไป ตามบริบทของแต่ละยุคสมัย ในอนาคตหากมีการพัฒนาาร่วมกัน ไม่ว่าจะในรูปของการท่องเที่ยวหรือ ในรูปแบบใดก็ดี ย่อมเป็นเรื่องที่จะก่อให้เกิดการชำระรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนของ ทั้งสองประเทศ ในฐานะที่ต่างก็มีประวัติศาสตร์ร่วมกัน มากกว่าจะถูกแบ่งแยกตัดขาดหรือเป็นศัตรู ต่อกัน โดยไม่มีมิติความสัมพันธ์ในแง่อื่น เป็นต้น

ปัจจุบันผลของสันติภาพตั้งแต่สมัยรัฐบาล พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ประกาศนโยบายเปลี่ยน สนามรบเป็นสนามการค้า จนเป็นที่มาของตลาดชายแดนที่มีขนาดใหญ่ที่สุด และอยู่ใกล้กรุงเทพฯ มากที่สุด อย่างตลาดโรงเกลือที่อำเภออรัญประเทศ ชายแดนไม่เป็นพื้นที่อันตรายจากศึกสงคราม อีกต่อไป หากแต่เป็นย่านเศรษฐกิจการค้า อันที่จริงก็สอดคล้องกับการที่ดินแดนบริเวณนี้เคยเป็นดินแดน ของเส้นทางการค้ามาก่อน

คำว่า “ดินแดนเขมรก่อนพระนคร” เป็นคำที่ใช้เรียกบ่อยสำหรับเขตสระแก้ว เพราะเป็นบริเวณ ที่พบโบราณสถานประเภทปราสาทเขมร ที่มีอายุแรกสร้างก่อนเขมรจะสร้างปราสาทนครวัดขึ้นเป็น ศูนย์กลางในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 แต่แทนที่คำนี้จะถูกใช้เพื่อบ่งชี้ความสัมพันธ์อันดีและสภาพ ความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมของพื้นที่ บ่อยครั้งกลับพบแต่การเน้นย้ำความสำคัญในลักษณะ ชาตินิยม เพื่อสร้างภาพความเหนือกว่าของดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน

ทั้งที่ในประวัติศาสตร์ก่อนสมัยอยุธยา นั้น กล่าวได้ว่าดินแดนแถบนี้สัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมร เป็นหลัก เป็นประเด็นทางวิชาการที่รับรู้กันดีอยู่แล้ว เพราะเป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับดินแดนที่เป็น ปลายพระราชอาณาเขต ที่มีวัฒนธรรมและวิถีผู้คนสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้ชิดติดกัน และเมื่อ เข้าสู่ประชาคมอาเซียน เรื่องนี้ถือว่าเป็นเรื่องดีงามมากกว่าจะเป็นเรื่องเสียหายที่ต้องปิดเร้นแต่อย่างใด และสามารถแปลงมาเป็นมูลค่าในรูปของการท่องเที่ยว สร้างรายได้ให้แก่ชาวมุขชนและคนในประเทศได้ ความแตกต่างทางชาติพันธุ์และสภาพสังคมวัฒนธรรมของผู้คนตามแนวชายแดน ไม่ใช่เรื่องที่จะกระทบ กระเทือนหรือเป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศอีกต่อไป

Reference

- Archeology, O. (1988). **The Archeological Sites in Thailand Vol.1.** (In Thai). Bangkok: Fine Arts Department.
- Braidwood, R. J. (1962). **Courses Toward Urban Life: Archeological Considerations of Some Cultural Alternates.** Chicago: Aldine Publishing Co.ltd.
- Chandler, D. (1997). **History of Cambodia.** (In Thai). Translated by Phanngam Ngaothammasan and etc, Bangkok: The Textbooks Project.
- Cheykirawong, U. (2009). **Khom Cultures and Relations Between Thailand and Cambodia.** (In Thai). Bangkok: Pumipanya.
- Clark, J. (ed.). (2007). **Bayon: New Perspectives.** Bangkok: River Books.
- Coedès, G. (1992). **Angkor Wat and Angkor Thom.** (In Thai). Translated by Pranee Wongtes, Bangkok: Matichon.
- Disakul, S. (2010). **History of Arts in the Nearly Nations, India, Lanka, Java, Cham, Khom, Myanmar, Laos.** (In Thai). Bangkok: Matichon.
- Documents and Archives Gather, C. (2001). **The Cultures, Historical Development, Identities and Wisdom in Sa Kao Province.** (In Thai). Bangkok: Fine Arts Department and Ministry of Education.
- Eawsriwong, N. (2014). **The Politics in King of Thonburi era.** (In Thai). Bangkok: Matichon.
- Fine Arts Department. (1955). **The Royal Chronicle of Ayutthaya (Version Laung Prasert Aksornniti).** (In Thai). Bangkok: The Fine Arts Department Thailand.
- Fine Arts Department. (1993). **History and Archeology of Srimahosod Ancient City Vol. 2.** (In Thai). Bangkok: The Fine Arts Department Thailand.
- Fine Arts Department. (2008). **The Royal Chronicle of Ayutthaya version Pan Chanthanumas (Chem).** (In Thai). Nonthaburi: Sripanya.
- Fine Arts Department. (2010). **The Royal Chronicle of Thonburi version Pan Chanthanumas (Chem), Daily Archives of Army, The Miracle of Ancestor, and etc.** (In Thai). Nonthaburi: Sripanya.
- Freeman, M. and Jacques, C. (1999). **Ancient Angkor.** Bangkok: River Books.
- Groslier, B. and Arthaud, J. (1966). **Angkor Art and Civilization.** Singapore: Donald Moor Press.
- Jito, M. (2009). **History of Angkor city of Khom.** (In Thai). Translated by Supattharadid Disakul, Bangkok: Matichon.
- Kachama, B. (ed. and trans.). (2000). **The Royal Chronicle of Khmer (Goppy version from Khmer Balan).** (In Thai). Surin: Rajabhat Surin Institution.
- Krairerk, P. (1985). **The History of Arts in Thailand version Manual for Student.** (In Thai). Bangkok: Department of Arts Thammasart University.
- Krairerk, P. (2001). **Thai Civilization: Historical Basic of Arts Vol. 1 on the Arts before 19 Buddhist Centuries.** (In Thai). Bangkok: Amarin Printing.
- Mollerup, A. (2012). **Ancient Khmer sites in Eastern Thailand.** Chiangmai: White Lotus press.
- Naghten, H. M. (2014). "The Organization of Space in Pre-modern Thailand under Jayavarman VII" in Revire, N. and Murphy S. A. (ed.). (2014). **Before Siam: Essays in Art and Archaeology.** Bangkok: The Siam society.
- Pakdikam, S. (2014). **The Paths of Wars: Invasion Route of Thai and Khmer Armies.** (In Thai). Bangkok: Matichon.
- Suksawas, S. (1994). **The Join Arts of Khmer in Thailand: Background of Wisdom and the Arts Styles.** (In Thai). Bangkok: Matichon.

- Suksawas, S. (2000). **The Early Royal Cambodia to Sri Jayavarman.** (In Thai). Bangkok: Matichon.
- Thamrungraung, R. (2005). **Prasat of Khom in Thailand: Background and the Data of History of Arts.** (In Thai). Bangkok: Matichon.
- Thawepokai, A. (2002). **Prasat Sadok Kok Thom: History and Civilization of Khmer in Sa Kao-Ban Teay Mean Chey.** (In Thai). Sa Kao: Damrongchai Printing.
- Wales, Q. G. (1969). **Davaravati: The Earliest Kingdom of Siam.** London: Quartich Press.